

УДК 801.561.1

Білик Я. С.

КОНСТРУКЦІЇ З ПРОСТОРОВИМИ ВІДНОШЕННЯМИ В ПОЕЗІЇ ВАСИЛЯ СТУСА

*Стаття продовжує перелік публікацій про поетичний ідіолект В.Стуса, зокрема локативні словоформи та предикативні структури зі значенням місця, що відображають силу контрастів. Автор розглядає семантику й структуру дієслівних словосполучень із просторовими відношеннями з прийменниками **за (поза), з (із), під (пони́д)** у поезії В.Стуса.*

Ключові слова: локативні словоформи, дієслівні словосполучення, прийменникові конструкції.

*Статья продолжает ряд публикаций о поэтическом идеолекте Василия Стуса, а именно о локативных словоформах и предикативных структурах со значением места, которые материализуют мощную систему контрастов. Автор рассматривает семантику и структуру глагольных конструкций с предлогом **за (поза), с (из), под** в поэзии Василия Стуса.*

Ключевые слова: локативные словоформы, глагольные словосочетания, предложные конструкции.

*The article continues the series of publications about the poetic idiolect Vasyl Stus, including locative predicative word forms and structures of meaning places that reflect the power of contrasts. It reviewed the structure and semantics of verb phrases with spatial relations with prepositions **by, from, under** in the poetry of Vasyl Stus. Locative function syntaxemes to the above prepositions is different in terms of language design. Expressing direction of movement of the surface of the object in the direction of the object, as well as pointing to the direction of movement at all, the point of force in space, to specific limits, destination, directing traffic down, up, inside the object, the object under so on place localization steps, it reduced somehow a means of extending the boundaries of expressiveness, designated a noun in a certain case. Supporting members phrases that include spatial prepositions value, act different lexical verb groups, among which the most active verbs of motion, physical action, location, presence, and so on. Dependent their components – spatial nouns and the semantics of specific subject, much less in this function uses personal pronouns and adjectives substantive. Morphological variations locative syntaxemes is generic, accusative, instrumental, prepositional, used mainly in verbs self-locative, locative verbs process and locative verbs of action.*

Keywords: locative word forms, verb phrases, prepositions constructions.

Конструкції із просторовими відношеннями в україністиці досліджували О. П. Безпалько, І. Р. Вихованець, В. Г. Войцеховська, Н. В. Жигилій, З. І. Іваненко, А. С. Колодяжний, М. П. Коломієць, О. С. Мельничук, М. Я. Плющ, І. І. Слинько, Є. К. Тимченко, М. І. Фурдуй, І. Г. Чередниченко, Г. М. Шелемеха та ін. [1, с. 1].

До питання про використання в художніх творах конструкцій із значенням місця зверталися такі вчені, як С. Єрмоленко, А. Супрун, В. Чабаненко, О. Виноградова та ін. Лірика Василя Стуса була об'єктом вивчення М. Бондаря, М. Ільницького, М. Коцюбинської, Л. Плюща, Б. Рубчака, Л. Чеховської, Ю. Шевельова, Л. Оліференко, О. Виноградова та ін., які аналізували локативні словоформи і предикативні конструкції із значенням місця в художніх творах. Проте лише незначна кількість праць присвячена функційному вияву форм категорії локативності.

Актуальність пропонованої статті зумовлює той факт, що категорія локативності ще не була об'єктом комплексного аналізу як у традиційному, так і у функційному аспектах художнього мовлення В.Стуса, а розглядалася спорадично.

Опорними членами словосполучень із прийменниками просторового значення, є дієслова різних лексичних груп, серед яких особливо активні дієслова руху, фізичної дії, місцезнаходження, перебування, стану тощо [2, с. 130]. Залежні їх компоненти – іменники просторової і конкретно-предметної семантики, значно рідше в цій функції використано особові займенники і субстантивні прикметники. Отже, просторові конструкції містять у своєму складі прийменники *від (од), з (із/с), до, біля, коло, край, близько, поблизу, навколо, довкола, попереду, позаду (ззаду), наверх, поруч, поряд, рядом, усередині, всередині, посередині, серед, посеред, навкруги, кругом, проти (навпроти), збоку, між (межи), поміж, через, над, за, по, під, понад, мимо, вздовж (уздовж), впоперек (поперек), в(у)* тощо і мають залежне слово – прийменниковий іменник або особовий займенник у родовому, знахідному, орудному і місцевому відмінках, що вжите зі значенням місця, простору, напрямку [2, с. 131].

Детальніше хотілося б зупинитися на локативних конструкціях із прийменниками **за (поза), з (із), під (пони́д)** у творчості В. Стуса.

Словосполучення з прийменниками **за, поза**, як правило, позначають місце за просторовим орієнтиром. Крім того, структури такого типу вказують на відношення між дією і предметом, по той бік якого відбувається дія. Залежні компоненти виражено *З.в.* та *О.в.* Вони позначають простір, предмет, за межами якого триває дія або щось відбувається або перебуває. Найширші можливості щодо поєднання з назвами різних конкретних предметів або просторових назв виявляє прийменник **за**.

У Стусовій поезії найбільш типовими і загальнозживаними є літературно-нормативні конструкції з просторовим відношенням, у яких *за* + *З.в.*, вживаний при дієсловах руху і спрямованої чинності, виконує функції об'єкта, за межі якого спрямована дія. Ця функція насамперед увиразнена прийменником *за*: *Як хочеться – вмерти! Зайти непомітно За грань сподівання, За обрій нестерпу, За мури покори, За грати шаленства, За лють огорожі, За лози волань...* («Як хочеться – вмерти!»).

Локативні словосполучення з прийменниками *за*, *поза* в аналізованому художньому мовленні поета означають:

- дію, спрямовану за межі будь-якого об'єкта: *За вікном гуркотять літаки, Ніби відьми – на шабаш* («Безсонні ночі»); *В останньому зусиллі зміг Збагнути: все, тебе я втрачу, Ось тільки виведуть за ріг* («Мов лебедина, розкрилила...»); *Дивись, дивись – за муром цим одним... Дрімучий Київ здивився буйтуром...* («Нерозпізнане місто дороге...»); *За ставом праліс холоне... Подайся в гони, За окраї безіменні* («Вглядаюся в осінні стерні...»);

- дію у функції наближення до певного об'єкта чи предмета: *Вони сидять за столом, Поклавши перед себе жилаві руки* («Вони сидять за столом...»); *Він хоче поза мене вийти. Прагне, Рятуючи, до нищити мене* («В мені уже народжується Бог...»); *Я сам пустився плавом за собою – Не стільки од вітрів, як од чекань І спогадів...* («Замерехтіло межі двох світів...»).

У дієслівних словосполученнях локативної семантики найчастіше вживаний прийменник *за* + *З.в.* або *О.в.* іменників (займенників) – назв певного простору, напр.: *Ген-ген вже погнало цю щойно прокладену лижву За чорнії сосни, за синій як спогади, бір* («Розспіваний сніг, розлінований лижсами, Ранній...»); *За пагорбами втеч є гони мрії – толока поетів І прихисток невдах...* («Не зближуйся...»); *За мною Київ тягнеться у снах. Зелена глиця і темнава червінь Достиглих черешень...* («За мною Київ тягнеться у снах...»).

До речі, конструкції із залежним орудним, за допомогою якого здійснюється дія підпорядковувального дієслова, трапляються частіше, ніж конструкції із залежним знахідним відмінком, напр.: *Таке незрушне все – куди не глянь, Немов омите вічності водою, Мене лишило за згасай-бідю* («Таке незрушне все – куди не глянь...»); *Тоді згадай: десь за стома морями, Десь на крайсвіті мати є твоя* («Коли найперші сполохи світання...»).

Найвиразніше просторові відношення передано в конструкціях із дієсловами руху, стану або відчуттів, фізичної дії та переміщення: *Але й з-поза хмар небезпека чигає: То ледь відстає, то вперед забігає* («Нарешиті – прощальна пора настає...»); *Там, за безкраєм, там, за горою – Ти на синім морозі гориши* («Там, за безкраєм, там, за горою...») тощо.

Конструкції з прийменником *з* (*із*) виражають рух зсередини предмета, вказують на вихідний пункт чинності в просторі [2, с. 133]. У художньому мовленні В. Стуса можна простежити, що локативні словосполучення з прийменником *з* (*із*) вимагають *Р.в.* залежних компонентів і виражають такі локативні відношення:

- спрямованість дії зсередини предмета або з меж певного простору: *І вже коли задуманим дівчатком... Ти неквапливо із трамваю вийдеш* («Дозволь мені сьогодні»); *З руїни вже мати не встане – розкинула руки в рову* («За літописом Самовидця»); *Немов з пожеж, з аеродромів Залізні янголи летять* («Порожні мчать автомобілі...»); *І враз розлога пам'ять нешвидка До уст підносить пересохле зілля, Із тих лугів, де ми колись цвіли...* («Коли б ти знала, як ми є удвох...»);

- спрямованість дії з поверхні якогось об'єкта чи відкритої площі: *І радісним буремним громом Спадають з неба блискавиці* («Сто років як скончала Січ»); *Здається від панських полишений учт... Мені поставав ти із замкових круч* («Недоля вже нитку сурову снує...»); *Летять з горобини червоні, як кров, снігурі... Із чорної невіді зву я тебе – накликаю...* («Розспіваний сніг, розлінований лижсами, Ранній...»);

- спрямованість дії з конкретного часового періоду або процесу: *Сосна із ночі впливла, мов щогла... Сосна росте із ночі. Горілиць з-за оболуку свінула Софія* («Сосна із ночі впливла, як щогла»).

Заперечення передано за допомогою частки *не*, напр.: *Не зривайся з кручі...* («Вона лежить, як зібгана вода...»); *Збатожена дорога Не вирветься з-під батога...* («Спішать додому козаки...»).

Основними дієсловами у конструкціях такого типу є дієслова спрямованої дії, фізичної дії, стану, сприймання тощо: *Кого ти виглядаєш з-перед світу? Кого ти сподіваєшся зустріти* («Чого ти ждеш? Скажи – чого ти ждеш?»); *Мій краю, радосте моя, Мене ти вийми із неволі Або сподоб своєї долі...* («Стелили білі обруси...»); *Шугало вороння і капотіли Важкі, неначе ртуть, і сонні краплі Із голівття молодих дерев...* («Бентежністю вивищена до неба»); *Промов же, Україно, за котрою Із загород відкривється нам путь?* («Немов крізь шибви, кроплені дощами...»).

Поширеним префіксом в аналізованих локативних словосполученнях є *ви-*: *вийдеш* («Дозволь мені сьогодні»); *впливла* («Сосна із ночі впливла, як щогла»); *вирветься* («Спішать додому козаки...»); *виглядаєш* («Чого ти ждеш? Скажи – чого ти ждеш?»); *видуває* («Між світом і душею виріс звук...»).

Аналізуючи творчість названого вище поета, слід відзначити, що конструкції з прийменником *з* (*із*) можуть бути вжиті з залежними компонентами – іменниками або означальними займенниками найрізноманітніших лексико-семантичних груп на позначення: а) назв природних явищ та процесів у родовому відмінку: *Церква Святої Ірини Криком кричить із імлі...* («Крізь сотні сумнівів я йду до тебе»); *Ще захід сонця з-за плеча бринів, Ще білі руки сновигали в темені* («Ніч осідала і влягалась падолом...»); *З високої тверді явися, В земному бездонні – ярій* («Сто плах перейди, серцеокій...»); б) назв на позначення стану людини: *Втікаю думами з полону* («Стовпами кригу облягло...»); *З ціложиттєвого полону*

Паду в твоє, Вітчизно, лоно... («З ціложиттєвого ждання...»); в) назв конкретної та просторової семантики: Там вітер видуває душі з тіл («Між світом і душею...»); Світить сонце Колими з-за взгір'я («Ніч блукає...»); І геть здирає з неї шкаралуцу Глуха, як пуца, вікова жада («Вона лежить, як зібгана вода...»); Увесь у ґрунт загруз, З семи небес упав сторч головою («Ще трохи краще край Господніх брам...»); Ловці душі в твоїй слід Біжать з усюю усіх! («І дім наліг на дім...»).

Особливу увагу в художньому мовленні Василя Стуса привертають словосполучення з прийменником **під** (*nonid*). Саме такі конструкції із залежним *З.в.* або *О.в.* означають просторові відношення між дією і предметом, до нижньої частини якого або під який спрямована дія. Розрізняють ці відтінки за допомогою семантики залежних компонентів. Структури із складним прийменником *nonid* за семантикою є близькими до словосполучень із прийменником *під*, особливо до тих, що позначають спрямованість дії в бік певного предмета чи місцевості. Особливістю таких конструкцій є відтінок поширення, розподілу дії або руху на певному просторі, на який вказує перша частина прийменника [2, с. 133].

У досліджуваній поезії В. Стуса розглядувані конструкції з прийменником **під** на позначення просторових відношень означають:

– дію чи рух, які спрямовані під певний об'єкт або предмет із залежними *З.в.*, *О.в.*: *Спаду з лиця, із досвіту, із літ – Єдиним серця жилим листочком Котитимусь під вітром власних бур («Дозволь мені сьогодні...»); Бо дибиться Гора Терпінь. Під нею – Умри і встань, повержений Антею... («І знов нестерпні виграють вітри...»);*

– дію чи рух, які мають функцію наближення до об'єкта або конкретного орієнтира із залежним *З.в.* та *О.в.*: *Украдене сонце зирить схарпануєним оком, Мов кінч нав'язаний, що чує під серцем ножа («За літописом Самовидця»); Куріла в спогадах душа одлегла... Під нею йшли обличчя, дерева... Під схолили груди Рушали демонстрації людей... («Бентежністю вивищена до неба»);*

Такі словосполучення здебільшого синонімічні з **до** + *Р.в.* або **в** (*y*) + *З.в.* у цій же функції.

Опорними є дієслова руху і спрямованої чинності, залежними компонентами яких є іменники у знахідному та орудному відмінках на позначення конкретно-предметної та просторової семантики: *Ще осінь буде, Ще будуть зими і сніги, Тоді спадуть з очей полуди під млосні шепоти пурги («Зачервоніє горобина...»); Ці виски, ці скрики під вітром Здіймаються вгору... У вас під крилом кружеляє планета вельможна («Ці виски, ці скрики під вітром...»); Це грішне без гріха глухе містечко Тряслось, гойдалось, мов драговина, під шептани байдужих баяндрасиків («Уже тоді, коли пірнувши в ліс...»); Десь під грудьми пече гірка калина («Докучило! Нема мені вітчизни...»); Порожня руро, під ядром волань Дерисся вгору, не зривайся з кручі («Вона лежить як зібгана вода...»); Земля гойдається під нами, І небо, ніби маячня («Земля гойдається під нами...»); Це довге кружляння над світом і під Кошлатими хмарами, під багряними тросами замірів... нехай порідниться наверх рід – отой, що принишк попід товщею неб... («Гойдається...»).*

Отже, функція локативної синтаксеми з розглянутими вище прийменниками, а саме **за**, **з** (*із*), **під** (*nonid*) у поезії В. Стуса має свої особливості в плані мовного оформлення. Виражаючи спрямованість руху на поверхню предмета, у бік об'єкта, а також вказуючи на напрямок руху взагалі, вихідний пункт чинності в просторі, на конкретні межі, кінцевий пункт, спрямування руху вниз, вверх, зсередини предмета, під об'єкт тощо, на місце локалізації дії, згадана функція так чи інакше є засобом увиразнення межі поширення дії, позначуваної іменником у певному відмінку.

Морфологічними варіантами локативної синтаксеми є родовий, знахідний, орудний, місцевий відмінки, вжиті переважно при дієсловах власне локативних, локативних дієсловах процесу і локативних дієсловах дії.

Новизна й перспективи щодо подальших розвідок у цьому напрямкові визначені тим, що матеріали можуть бути використані для подібних досліджень, а висновки та результати аналізу знайдуть застосування під час опрацювання загальнотеоретичних проблем української лінгвістики, у висвітленні питань розвитку прийменникових або безприйменникових конструкцій української мови, а також у створенні цілісної функційної та функційно-комунікативної граматики української мови, в опрацюванні нових спецкурсів і спецсеминарів з функційно-комунікативної граматики для студентів вищих навчальних закладів, написанні курсових, дипломних робіт та магістерських досліджень, укладанні посібників для викладання української мови як іноземної.

Література:

1. Виноградова О. В. Функціонально-семантична категорія локативності в сучасній українській літературній мові: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. В. Виноградова. – Донецьк, 2001. – 18, [1] с.
2. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / Іван Вихованець. – К. : Наукова думка, 1992. – 224 с.
3. І край мене почує : поезії / Василь Стус ; [упоряд. А. І. Лазоренко]. – Донецьк : Донбас, 1992. – 295, [29] с.
4. Оліфіренко Л. В. Функціонально-естетичне навантаження ремінісценцій та парафраз у художніх творах В. Стуса / Л. В. Оліфіренко // Лінгвістичні студії. – 2004. – № 12. – С. 69–78.
5. Павлишин М. Р. Квадратура круга: пролегомени до оцінки Василя Стуса / М. Р. Павлишин // Всесвіт. – 1993. – № 1. – С. 159.
6. Стус В. Вікна в поза простір : [збірка творів] / Василь Стус. – К. : Веселка, 1993. – С. 30.